

De mens als maat

*Nietzsche's worsteling
met het ressentiment*

Sybe Schaap

The logo for DAMON, featuring a stylized graphic of three vertical lines of varying heights on the left, followed by the word "DAMON" in a bold, sans-serif font.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
1. De eerste en de laatste mens	19
1.1 Probleem en belofte	20
1.1.1 de mens als zin der aarde	21
1.1.2 een noodwendigheid	24
1.2 De eerste mens	25
1.2.1 de zondeval	26
1.2.2 een te harde waarheid	32
1.2.3 het afwentelen van schuld	36
1.2.4 de goddelijke waarachtigheid	38
1.3 De laatste mens	41
1.3.1 het verzinsel van geluk	44
1.3.2 het ijsig lachen	49
1.3.3 de hatelijkheid van de ander	54
1.4 Het bovenmenselijke	58
Noten	62
2. De eeuwige wederkeer van de laatste mens	63
2.1 Een kwaadaardig begeren	65
2.2 De vroege mens en diens wederkeer	71
2.3 De teloorgang van het eeuwig gelijke	76
2.4 Geschiedenis en nihilisme	83
2.5 Het eeuwig gelijke	91
2.6 De laatste mens en zijn eeuwige wederkeer	99
2.7 Het bovenmenselijke in de eeuwige wederkeer	104
Noten	109
3. Vergeten en vergeven	111
3.1 De herkomst van het kwaad	112
3.1.1 kwaad niet van nature	112
3.1.2 de medemens	114
3.1.3 het hatelijke jij	117
3.2 De last van de wils-zwakte	119
3.2.1 de wil als bevrijdend	121
3.2.2 de wil als noodwendigheid	123

3.2.3 het pathos van de wils-zwakte	129
3.3 Het bevrijdende van het vergeten en vergeven	134
3.3.1 de zelf-overwinning	134
3.3.2 het waarachtige vergeven	136
3.3.3 het vermogen te vergeten	142
3.3.4 de welwillendheid	148
3.3.5 het slechte en de wending ten goede	153
Noten	158
4. Dionysus tegen de gekruisigde	159
4.1 Het Christendom: leer en leven	160
4.2 Moralisme en waarheid	162
4.3 Jezus' waarachtigheid	164
4.4 Edel leven	168
4.5 Ken uzelf	170
4.6 <i>hybris</i> en <i>aidos</i>	173
4.7 Atheïsme van het zedelijke leven	176
4.8 Een laatste verlegenheid	182
Noten	190

Voorwoord

Onderwerp van voorliggend boek is de hedendaagse, moderne mens. Eigenlijk is het beter te spreken van de geëmancipeerde mens, Nietzsche's laatste mens. Het gaat met name over het probleem dat de laatste mens met zich meebrengt, met als kern het ressentiment. Vanuit verschillende invalshoeken wordt deze mens in beeld gebracht; tegelijk worden richtingen gegeven zijn probleem te overwinnen. Hierbij wordt uitgebreid op Nietzsche teruggegrepen. Het boek bouwt voort op een eerdere studie van de auteur: *het onvermogen te vergeten*. In voorliggend werk wordt op vrije wijze gespeeld met Nietzsche's analyses. Om het bijzondere van de laatste mens te duiden wordt verwezen naar de vroege mens, dit met behulp van verhalen, zoals de Griekse mythen en oudtestamentische vertellingen. Nietzsche's worsteling met het ressentiment brengt hem tot de therapeutische zelf-overwinning van de mens. Iets hiervan wordt zichtbaar in wat zijn dialoog met Jezus kan worden genoemd. Diens vermogen de hardheid van het bestaan te verdragen krijgt bij Nietzsche een actieve aanvulling: hij wil het bestaan ook wagen en daarbij de laatste mens als een uitdaging zien.

Dit boek bestaat uit vier thematische hoofdstukken, voorafgegaan door een inleiding. De thema's staan enigszins los van elkaar, zodat ze afzonderlijk kunnen worden gelezen. Voor de verwijzingen naar Nietzsche's filosofie wordt vooral teruggegrepen op zijn hoofdwerk, *Also sprach Zarathustra*. De inleiding schetst het thema via een kritische beschouwing van Camus' *mythe van Sisyphus*. Het eerste hoofdstuk zoekt een verdieping van het begrip laatste mens, door een vergelijking met de eerste mens uit Genesis. Het geheel is de weerslag van een jaarcollege aan de Karel Universiteit te Praag. Het tweede hoofdstuk werkt het tijdsbegrip bij Nietzsche uit, met name zijn leer van de eeuwige wederkeer. Het is het antwoord op een uitdaging aan de auteur bij gelegenheid van zijn *Habilitationsvortrag* begin 2002 te Praag. Het derde hoofdstuk bouwt voort op bijdragen aan recente conferenties van de studiegroep Gestalttherapie over het ressentiment en de therapeutische werking van het vergeven en vergeten. Het laatste hoofdstuk zoekt een vergelijking van Nietzsche met Jezus, vanuit de invalshoek van de dood van God. Dit hoofdstuk eindigt met een dilemma, laat dus laatste vragen open - bewust. Dit heeft alles te maken met de denker die geen afgerond filosofisch bouwwerk wilde bieden en het denken dus niet kon en wilde afsluiten.

Gebruikt werk van Nietzsche

Friedrich Nietzsche; Sämtliche Werke, Kritische Gesamtausgabe,
uitgegeven door Colli en Montinari, Walter de Gruyter & Co, Berlin

in de tekst gebruikte afkortingen

GT	Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik
MAI	Menschliches, Allzumenschliches I.
MAII	Menschliches, Allzumenschliches II.
M	Morgenröthe
fW	Die fröhliche Wissenschaft
Z	Also sprach Zarathustra
GB	Jenseits von Gut und Böse
GM	Zur Genealogie der Moral
GD	Götzen-Dämmerung
A	Der Antichrist
NN	Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben
EH	Ecce homo.

Nachlass: de gebruikte delen zijn met de daarop vermelde cijfers aangegeven;
aan de hoofdwerken toegevoegde nagelaten fragmenten zijn aangegeven met (n)

Inleiding

In *De Mythe van Sisyphus* geeft Albert Camus een typering van wat voor hem wezenlijk is voor het menselijke bestaan - eigenlijk het leven van de hedendaagse, verlichte, dus moderne mens ^{*}). Hij richt zich daarbij in het bijzonder op de mens na de teloorgang van de godsdienst. Zijn schets van de menselijke situatie toont opvallende overeenkomsten met Nietzsche's beeld van de modernistische, laatste mens, eveneens een mens na de dood van God. Opgemerkt zij, dat Camus' existentialistische typering van het menselijke bestaan sterk afwijkt van Nietzsche's kritische waardering van zo'n modernistisch antwoord op de menselijke situatie. Beiden schetsen een leven na het teloorgaan en verdwijnen van de grote *illusions*, dat wil zeggen de hoop en verwachting die de godsdienst en daarna de ideologieën boden. Nietzsche beschouwt deze illusies als nihilistisch. Hij meent dat de mens zelfs het verlangen naar dergelijke illusies zal moeten overwinnen, wil hij het bestaan zin kunnen verlenen. De oude illusies kunnen geen referentie meer zijn voor nieuwe zin.

Bij Camus ligt dit anders. Bij hem blijven de oude illusies doorspelen als ijkpunt van het menselijke bestaan. Opmerkelijk is dat Camus daarbij niet positief inspeelt op een *reële* illusie van hoop en volkomen geluk, maar op het *verdwijnen* ervan. Maatgevend is voor hem niet het reële uitzicht dat de illusies bieden, maar de afwezigheid en zelfs onmogelijkheid daarvan. Het wegvallen van de illusie is voor Camus een absurditeit; deze absurditeit is voor hem echter de essentie van het bestaan. De absurditeit van een leven zonder grote illusies maakt de mens een *absurde mens*. Eigenlijk zoekt Camus een vreemde paradox: het onvoorwaardelijke van de grote illusie mag verdwenen zijn, de mens moet er evenwel aan vasthouden en nog wel op negatieve wijze. Het oude kan niet worden teruggehaald maar mag ook niet worden losgelaten. Wat precies geeft deze paradox zo'n absurd karakter? Dat hetgeen verdwenen is blijft doorwerken, niet zozeer als uitdaging met een uitweg, maar veeleer treiterend, als een cynisch achtervolgend *vergeefs*. Maakt het achtervolgende, niet los te laten *afwezige* de absurde mens opstandig, het *vergeefse* dwingt te erkennen dat deze opstandigheid uiteindelijk nergens toe leidt. Wat zegt deze absurditeit eigenlijk over de moderne mens, over het modernisme? Het is verhelderend hiertoe Camus' mythe van Sisyphus weer te geven.

Camus verwijst naar *Sisyphus* om het onvermijdelijke *en* vergeefse van de menselijke opstandigheid in beeld te brengen. Hij ziet in het tragische lot van deze

* Albert Camus, *Le mythe de Sisyphe*, Gallimard, 2001, pg 163vv.

1. De eerste en de laatste mens

De mens. Hij is het centrale thema van Nietzsche's filosofie. Hij gebruikt de mens als zelfstandig begrip, als stambegrip in enkele andere concepten - Übermensch, onmens en laatste mens - en verbindt daaraan verschillende complexe tegenstellingen. Zo noemt hij de mens een overgang en een ondergang tegelijk, een gevaarlijk onderweg en een wezen dat terugblijkt, ook wel een brug over een afgrond (Z:10v). De mens is groots en hoog, maar heeft tegelijk iets dieps en angstaanjagends. De mens verheft zich, maar behoudt het afgrondelijke. De mens is een probleem, maar bergt het onmenselijke én het bovenmenselijke in zich (GM:302), het bovenmenselijke als een belofte. In deze zin zou de mens tegelijk een *probleem* en *belofte* kunnen worden genoemd. In elke menselijke gedaante keert deze tweeledigheid terug, zelfs in de beloftevolle, bovenmenselijke Übermensch. Hoeveel belofte ook, de mens als probleem lijkt te overwegen. Nietzsche's oproep de mens te overwinnen, betekent zeker niet dat daarmee het probleem zou kunnen verdwijnen. Hoeveel de mens ook mag groeien en hoeveel van het onmenselijke en dreigende hij mag overwinnen, het probleem keert steeds weer terug: de menselijke tweeledigheid als zodanig kan niet worden overwonnen. Toch zit daarin juist ook iets hoopgevends. Het afgrondelijke en bovenmenselijke horen namelijk op een vruchtbare wijze bijeen. Men kan het grootse en verhevene niet nastreven zonder het andere, het afgrondelijke op te roepen: hoe grondiger men het ene wil, des te grondiger dient ook het andere zich aan (VIII.2:90). Dit alles dus verenigd in de mens als zodanig, in elke mens, in elke menselijke gedaante.

Dit gegeven maakt zijn filosofie echter ook gecompliceerd. Dit blijkt als hij het tweeledige *typologisch* uitsplitst: in laatste mens en Übermensch. Nu mag uit deze typologische tweeledigheid niet afgeleid worden, dat Nietzsche een scherpe splitsing tussen mensen voorstaat, waarbij het ene type uitsluitend de problematische kant van de mens belichaamt en het andere type ten volle de belofte realiseert. Zo'n interpretatie suggereert een afgebakend onderscheid, zoals dat van de nazistische Untermensch en Übermensch; zo'n scheiding tussen mensen is bij Nietzsche niet te vinden. Ook de typologisch te onderscheiden mensen moeten probleem en belofte *bijhouden*, ook nu gaat het nog altijd over hetgeen in algemene zin de mens heet. Ook de Übermensch draagt het probleem *in* zich en zal het problematische van het menselijke moeten overwinnen, steeds weer. Deze overwinning is er dan ook niet in de eerste plaats een *op* de laatste mens; ook is de overwinning niet definitief. Hoewel de laatste mens als een aanwijsbaar problematische mens in de strijd meespeelt, zal het al te menselijke van de *mens* als zodanig overwonnen moeten worden: dit geldt voor een ieder en het gaat daarbij voor alles om de zelfoverwinning van de mens. De mens als

belofte weet zich dus uitgedaagd door de mens als probleem, een eeuwig wederkerende uitdaging.

Dit neemt niet weg dat de laatste mens laat zien hoe de mens in de loop der tijd een veranderende menselijke gedaante krijgt. De vroegere mens toonde duidelijker en opener probleem en belofte tegelijk. De mens weerspiegelde dit eveneens in zijn goden. Hierin zou de moderniteit wel eens iets veranderd kunnen hebben. Bij alle ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan is ook het problematische van de mens gegroeid en dreigt de mens als probleem meer en meer de overhand te krijgen. Dit toont de betrekkelijkheid van de idee van historische vooruitgang. De *laatste mens* is de weerspiegeling van deze betrekkelijkheid. Hoe groter echter het probleem, hoe dringender ook de bovenmenselijke inspanning om eveneens de belofte vast te houden en de mens, dus het al te menselijke, te overwinnen.

Nietzsche's laatste mens komt vooral voor in *Also sprach Zarathustra*; deze figuur doordringt echter als metafoor van het problematische geheel zijn filosofie. Boeiend is de tijdsdimensie die in de adjectief 'laatste' ligt, dus de gesuggereerde verschijning in recente tijden. Markeert dit *laatste* een ontwikkeling waaraan iets vooraf is gegaan? Heeft de mens naast deze laatste ook een voorgaande gedaante? Verwijst de 'laatste' naar een menselijke gedaante, een menselijke verschijning die aan hem vooraf ging? Kan er, ter onderscheiding van de laatste, gesproken worden van een *eerste* mens? Waarin onderscheiden deze menselijke gedaanten zich?

1.1 *Probleem en belofte*

De *mens* is voor Nietzsche aanleiding tot zorg. Er is voor hem - aan het eind van de negentiende eeuw - weinig reden de menselijke toekomst met optimisme tegemoet te zien. Toch mag daaruit geen pessimisme jegens de mens worden afgeleid. Nietzsche wil optimist noch pessimist zijn. Als 'niet vastgelegd dier' kan de mens immers overwonnen worden (Z:8). De twintigste eeuw heeft overigens laten zien waartoe de mens als probleem in staat is. Meer dan ooit lijkt het antieke 'niet teveel' en 'niet te extreem' mislukt. En toch zijn dergelijke nihilistische catastrofes niet zomaar *het laatste*: nog altijd geldt dat dit al te menselijke ook overwonnen kan worden.

Deze overwinning van de mens mag niet historistisch worden opgevat. De meest kwaadaardige uitbarstingen van nihilisme vormen voor Nietzsche zeker geen afsluiting in historische zin, inbegrepen de overgang in een totaal ander menselijk leven. De catastrofes mogen het probleem toespitsen, ze maken geen einde aan het probleem mens. Bij Nietzsche geen historistische *wending*, zoals bijvoorbeeld door het marxisme en Heidegger voorzien. Bij hem geen uitzicht op een beter mensdom, geen utopische vergezichten. Bij hem overigens ook niet het omgekeerde, geen anti-utopieën. Het met de mens gegeven gevaar blijft: voor wie het ziet wellicht openlijker en doorzichtiger, aan wie de zicht op dit gevaar